

NYTTEPLANTEN MAREHALM

Marehalmen, *Elymus arenarius*, er et af vor vildfloras største og smukkeste græsser. Dens blågrønne farve, der blandt kystens planter ellers kun ses hos strandkål og mandstro, skyldes en tynd voksbelægning, som på det udsatte voksested værner mod for kraftig fordampning. Forleddet i navnet, som litterært kendes fra 1558, er oldnordisk marr = hav.

SANDDÆMPNING

Man var tidligt klar over, at marehalmens (og hjælmens) meterlangt omkringsøgende ”rødder” (rhizomer) med talrige trævler binder det løse klitsand i stormvej, hvorfor de naturlige bevoksninger måtte værnes mod kystboernes mejning og oprykning til tækkemateriale, foder m.m. Efterleddet i navnet *klittag* 1588ff. blev tolket ud fra stråenes anvendelse til tækning,¹ men det kan også betyde ”klittens tag (-bedækning)” eller henføres til verbet tage i betydningen ”gribe fat” (i sandet). Som *klittetog* kom det danske navn helt over til Vestpreussen.²

Den første fredningslov med trussel om straf for at oprykke og ødelægge visse klitplanter giver Christian III i Kolding 15/1 1539. Det forbydes bønderne langs den jyske vestkyst *at drage* [trække] *og slå halm og tag, så at sandet derudover drives på landet og fordærver megen jord, ager og eng*. Bestemmelsen gentages og

indskærpes 1543, 1548, 1558, den er med i Frederik I's forordning af 20/10 1569 for bønderne i Vedersø, Nissum, Husby og Staby sogne.³

1683 forbyder Danske Lov (6 – 17 – 29) under hård straf at oprykke og på anden måde ødelægge marehalm, hvideris (pil), sener (kvik eller sandstar), hjælme, sli (hjælmerødder) og torne (sandtorn) på klitterne ud mod Vesterhavet. Loven indskærpes af en forordning 25/11 1720. En indberetning fra Malt herred ultimo 1600-tallet oplyser, at bønderne i Lindknud sogn besår sandflugttruede marker med marehalm og hjælme.⁴

Det kgl. Videnskabernes Selskab udsatte en prisopgave om råd til sandflugtens bekæmpelse med bestemte planter, og præmien blev 1789 tildelt E. Viborg for afhandlingen Efterretning om Sandvæksternesog deres Anvendelse til at dæmpe Sandflugten paa Vesterkanten af Jylland (trykt 1788, 71 s.).

I slutningen af 1700-t. sørgede Ulfborgs klitfogeder og opsynsmænd for, at truede klitter om efteråret blev besæt med vipper (aks) af hjælme og marehalm og derefter dækket med lyng. Nogle steder plantede man to rækker i pløjede render. 1795–96 blev sæet ca. 35 tdr. vipper plukket i nærheden, omkring 80 mand arbejdede hermed to–tre dage, og man fortsatte de følgende år indtil 1833.⁵

1809 (tilfældigt valgt år) var i otte vestjyske herreder (Nr. Horne, Bølling, Hind,

Vandfuld, Ulfborg, Skodborg og Hjerme-Ginding) 3852 lokale folk med 60 vogne beskæftiget mindst en dag med at tilså klitterne. Der blev brugt 34 tdr. og 5 skp. marehalmfrø, slået 72 læs hjælme til at dække med, oprykket 588 læs ”rødder” til udplantning, gravet og nedlagt 2818 læs fladtørve – i alt behandlet 113 tdr. land.⁶ Atten kirkesogne blev mobiliseret til at plante marehalm på Silkeborg hede.⁷

Den mand, som på Fanø førte opsyn med marehalmens plantning og fredning, hed halmkongen. Den jyske vestkyst er nu delt op i distrikter hvert med en klitfoged, der sørger for beplantning med marehalm på flyvesandsskifter; efter licitation overtages arbejdet af egnens husmænd. Frøene er endog en eksportvare – således fik klitdirektoratet 1956 fra Sydamerika forespørgsel om køb af danske marehalmfrø, og ved vestkysten indsamles betydelige mængder modne aks, der tærskes som korn.⁸

BRØDKORN

Marehalmen var (er) også i andre henseender en nytteplante. Dens indtil 30 cm lange aks ligner hvedens og rugens (men ikke havrens, i nedenstående synonymymer må ”havre” være et kollektiv for korn) og indeholder store stivelsesrige kærner, som i mangelår og af fattigfolk blev brugt til brød og gryn. Det var ikke ubetydelige kvanta som blev høstet i landene ved Nord- og Østersøen. Så tidligt som 1343 oplyses, at en ejendom i skat til et kloster skal levere 120 skålpund = 60 kilogram strandrugmel.⁹ Underretning om anvendelsen som brødkorn foreligger fra Jylland 1500-t. og Sjælland ultimo 1700-t.¹⁰ *Frøet anvendes i Dyrtid til Brød, og Planten er saaledes dobbelt nyttig for dem, der boe ved Klitterne ... Marehalmen [giver] de meelrigeste og største korn, som heller ikke saa let falde af [som på hjælme] (1796).*¹¹

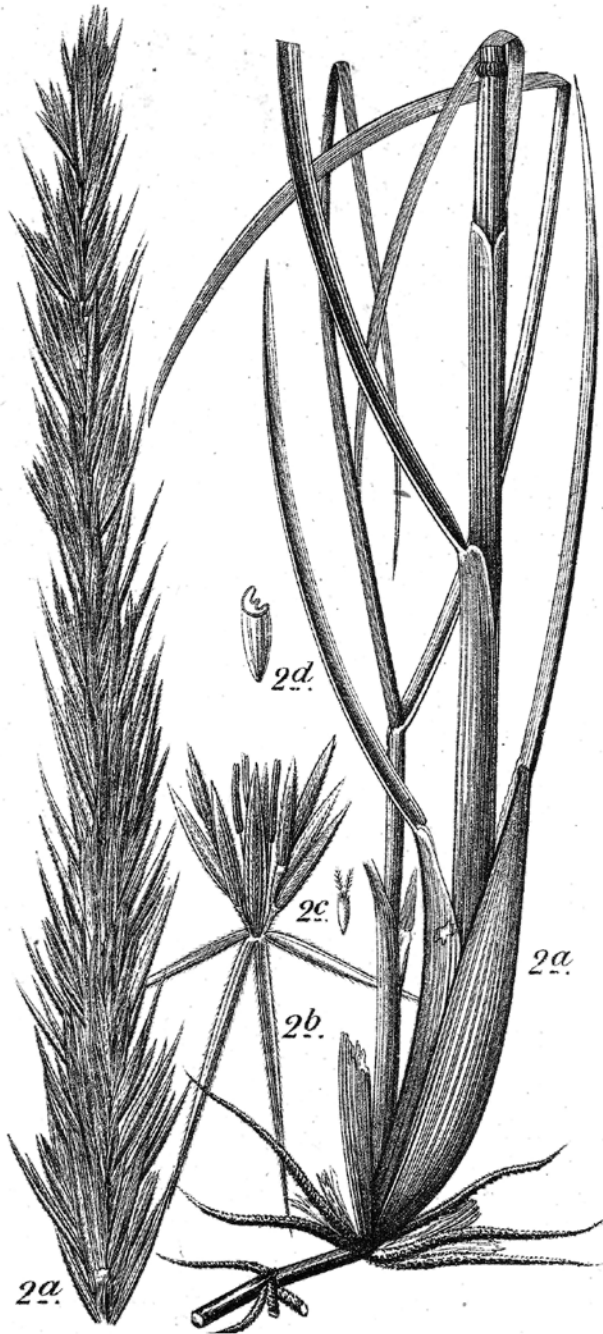
Til ligheden, vel mindre frøenes anvendelse sigter *hvedegræs* (litterært 1688–o. 1880),

strandhavre 1757–o.1870), *sandhavre* (1769–1865), *strandrug* (1775ff.), *vild rug* (1788–1837), *vild hvede* (1788–1865), *spansk havre* (Nordsjælland 1788–1821).¹²

Navnlig på Island har frøene af *melr*, *melur*, *melgras* tjent som brødkorn. Der fortælles i *Björn Hitdølakappe's saga* fra begyndelsen af 11. årh. om en ø ved det vestlige Island, at *her vokser både græs og korn*, og man drager derover for at høste det.¹³ Olufsen og Povelsen oplyser 1772, at frøene under hungersnød blev brugt til brød; aksene tørres på en jernplade over ild, og kærnerne bankes ud. Man skulle være tilfreds med at høste en tønne korn af den marehalm 40 heste bar hjem fra stranden.¹⁴ Retzius meddeler 1806 supplerende fra Island: man rejser i august til de steder, hvor der gror flest marehalm, skærer strå og blade af ved roden og binder dem i neg, der hænges på hestene, tre på hver side. Hjemme tærskes aksene, og stråene bruges til tækning, af frøene males mel. En god høst er en td. mel af 40 hestelaster eller 240 neg. Også på Færøerne blev bagt brød af melet.¹⁵

Fra Sverige foreligger ingen efterretninger om denne anvendelse. I sin skildring af rejsen til Lapland 1732 fortæller Linné,¹⁶ at han i Österbotten pillede nogle frø ud af marehalmens aks – *de var store som rug, og jeg kom til at tænke på, om dette ikke kunne blive en sæd at så på sandede steder, når man først havde lært dyrkningen, som dog ikke skulle blive så vanskeligt*. Femten år efter sagde han under en ekskursion om *strandrug*, at *dens rod [sic] kan i dyrtid anvendes til føde, hvilket skaberens forstod at give til kende, da han gav dette lille frø en stor rod, helt modsat den almindelige rug*.¹⁷ – Heller ikke i Norge, hvor planten gror langs hele vestkysten, synes den at have fundet praktisk anvendelse i nævneværdig grad.¹⁸

Til slægten *Elymus* hører ca. 45 arter, de fleste i den nordlige tempererede zone (nogle få i Sydamerika). På Østasiens stepper vokser den i alle dele meget større *Elymus giganteus* – sine



Marehalm eller strandråg (Leymus arenarius, tidigare Elymus arenarius), ur Johann Georg Sturm, Deutschlands Flora in Abbildungen, 1796..

steder så tæt som sæden på vore marker. Siden slutningen af forrige århundrede berettes, at mongolerne i august kommer langvejs fra med kameler til sådanne områder for at høste græsset, hvorefter kærnerne slås ud af aksene.¹⁹

Gosiute-indianerne i Utah (USA) samlede forhen store mængder frø af *E. canadensis* til føde,²⁰ det samme gjald Klamath-stammen i Oregon, hvis leverandør var det indtil to meter høje *E. condensatus*.²¹ Indianere i Californien tørrer frøene af *E. glaucus* i en kurv over varme trækul og maler dem til mel, der blandet med vand spises som en pasta.²² Hos indianerne i Mendocino er anvendelsen af frøene af *E. triticoides* så velkendt til *pinole* (egentlig dej eller grød af majsmel og sukker), at planten kaldes *squaw-grass* 'indianerkonens græs'.²¹

DYRKNING

Andre end Linné (se ovenfor) spekulerede på, om marehalm har en fremtid som kulturplante. Landøkonomen E. Viborg gik 1788 ind for, at den ikke alene skulle plantes mod sandflugt, men også burde dyrkes.²³ Den amerikanske etnobotaniker Frederick V. Coville skrev om *E. condensatus*: *Frøenes størrelse og det forhold, at græsset, hvis kernefyldte aks er et af de mest nærrende vinterfoder for heste, dækker utallige acres langs præriens vandløb, lader formode det måske er værd at eksperimenteres med som et dyrket korn i området.*

Mens et veludviklet aks på vor marehalm indeholder maksimalt ca. 100 9 mm lange og 2 mm tykke frø, når tallet hos *E. giganteus* op på 700–800 (hvedeaks kun 30–50 kærner). Begge arter leverer på deres naturlige voksesteder mere korn og grønmasse end andre planter, som kan gro dér. En krydsning mellem *Elymus* og Rug eller hvede skulle således kunne blive en nøjsom og rigtydende bastard. Den sovjetiske agrarbiolog Zizin krydsede *E. giganteus* med byg og *E. arenarius* med hvede men hybriderne var sterile. Lykkes det at gøre dem

fertile, kan fremavles nye brødkornsorter, der har 200–300 eller flere kærner pr. aks.²⁴

FODER

Bladene blev iflg. de islandske sagaer, således *Njals saga* kap. 152, brugt som hestefoder og anset for at være meget nærrende. *Fårene bliver meget fede og køerne malke godt efter dette kraftige græs* (1779);²⁵ de unge ikke seje blade ædes gerne af husdyrene, far foretrækker dem for andre planter (1796),²⁶ når bladene høstes tidligt kan de anvendes som vinterfoder (hakkelse) til heste og får (1806). Marehalmen spillede på Anholt en vigtig rolle som kreaturfoder, når høsten slog fejl; om vinteren fik dyrene da kun rug- og marehalm, men om foråret kunne de være så afkræftede, at man måtte bære dem ud af stalden. Husmænd uden jord tøjrede deres eneste ko på marehalm og slog af den til vinterbrug. Marehalmstetterne var (1800-t.) delt op i *fald* mellem beboerne og høstes i fællesskab i september. Der var streng straf for at slå marehalm før den var moden.²⁷ På Læsø fik køerne udskåret marehalm.²⁸ De tørre strå indeholder fhv. meget sukker, og planten blev derfor sine steder i England kaldt *sugar cane of Britain*; man benyttede dem som hakkelse blandet med høg og korn. På Grønland er bladene mindre kiselholdige og blødere, velbjærget ædes de begærligt af får, køer og heste.²⁹

FLETTEARBEJDER

Af stænglerne kunne snos tykke reb (*tagl*) til at hale ålefiskernes pulsvåd ind med (Salling).³⁰ De lange tykke rødder (*oveder*) blev i Vendsyssel brugt til flettede kurve og bikuber;³¹ men opgravningen foranledigede 1726 en skarp advarsel fra amtsmanden; hyrdepiger flækkede rødderne, skræbde dem og gned dem gule og blanke som rav, heraf flettede

de smukke kurve og æsker til knapper o.a. småting.³² I Norge (Søndmør) blev stråene brugt til koste, på Island flettede man af rød-derne måtter og puder til kløvsadler;³³ også på Færøerne (især Nolsø) er af marehalm flettet mel- og kornkurve.³⁴

Ved Amerikas nordvestlige Stillehavskyst bruger indianerne *E. mollis* til kurve og hatte, fiskesnører og pakkesnøre; sejl garnstrævler blandet med græsset giver stærkere fiskenet.³⁵ Alaskas eskimoer anvender samme art til måtter og kurve.³⁶

TÆKNING, BRÆNDELSE M. M.

I klitegnene blev marehalm fra gammel tid meget benyttet til tækning, ofte sammen med et lag lyng i stråenes tynde ende; et sådant tag kunne holde mange flere år end rugtaget.³⁷ Fra Bornholm foreligger 1625 en oplysning om, at man efter ansøgning og bevilget tilladelse kunne skære marehalm til tækning.³⁸ Stråene havde samme anvendelse på Island.

Jyske fattigfolk rykkede talrige marehalmplanter op og brugte dem som brændsel.

Hos Saanish indianerne på Vancouver Island kalder jægere på vildt ved at fløjte gennem et blad af *E. mollis*; et bundt af rød-derne anvendes som redekam (Oregon Paiutes indianerne)³⁹ og til at gnide kroppen med efter bad.⁴⁰

En te af "klit-rødder" (marehalm eller hjælme) blev i Jylland drukket mod kirtel-syge.⁴¹ Kanten på et tørt blad af *E. condensatus* bruges af indianere i Oregon til at fjerne små bylder ("bygkorn") fra øjenlåg.

NOTER

- 1 Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks Plantenavne* 1, København, s. 70, 522; de ældste belæg gælder hjælme.
- 2 *Altpreussische Monatsschrift* 24, 1887, s. 517.
- 3 Pontoppidan, Erich, 1769, *Den danske Atlas eller Kongeriget Danmark* 5, København, s. 198; *Samlinger til jysk Historie og Topografie* 2, 1868–69, s. 306; *Historisk Aarvog for Thistad Amt* 3, 1919, s. 23, 146.
- 4 *Fra Ribe Amt* 3, 1911–14, s. 697 og 5, 1919, s. 122.
- 5 Kaae, Alfred, 1952, *Ulfborg I. Kronhede*, Ulfborg, s. 20f.
- 6 *Skivebogen* 32, 1940, s. 37.
- 7 Tang Kristensen, E., 1893, *Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv* 5, Kolding, s. 303.
- 8 *Langelands Avis*, 27/9 1956.
- 9 Bolin, Lorenz, 1965, *Blommorna och människan*, Stockholm, s. 248.
- 10 Viborg, Erik, 1795, *Botanisk Bestemmelse af ... Sandvexter samt Efterretning om Sandflugtens Dæmpning*, ORT, s. 21; *Bornholmske Samlinger* 32, 1949, s. 89.
- 11 Rafn, C. G., 1796, *Danmarks og Holsteens Flora* 1, København, s. 585.
- 12 Jenssen-Tusch, H., 1867–71, *Nordiske Plantenavne*, København, s. 75, 298; Lyttkens, August, 1904–15, *Svenska växtnamn*, Stockholm, s. 1435f.; Suhonen, P., 1936, *Suomalaiset kasvinnimet*, Helsingfors, s. 135; Marzell, H., 1972, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 2, Leipzig, s. 201f.
- 13 Schübeler, C. F., 1886, *Norges vextrige* 1, Christiania, s. 292.
- 14 Olaffsen, Eggert og Povelsen, Biarne, *Reise igennem Island* 2, Sorøe, s. 773, 892; rejsen foretoges 1752–57. Rafn [note 11]: *Den er Islændernes Melur, som i ældre Tider skal have været dyrket der*.
- 15 Retzius, A. J., 1806, *Försök til en flora oeconomica Sveciæ* 1, Lund, s. 225.
- 16 Linné, Carl von, 1957, *Lapplandsresa år 1732*, Stockholm, s. 137.
- 17 Linné, Carl von, 1952, *Herbationes upsalienses I: Herbationerna 1747*, Uppsala, s. 48f., jnf. Linné, Carl von, 1748, *Flora oeconomica*, Uppsala, s. 13.
- 18 Høeg, Ove Arbo, 1974, *Planter og tradisjon*, Oslo, s. 334.

- 19 Bolin [note 9]; Maurizio, A., 1916, *Die Getreide-Nahrung im Wandel der Zeiten*, Zürich, s. 5f., 171; Schwantz, Franz, 1957, *Die Entstehung der Kulturpflanzen*, Berlin, s. 9.
- 20 *Mems. of American Anthropological Association* n.s. 2 pt. 5, 1911, s. 368.
- 21 *Contributions from the United States National Herbarium* 5, 1897–1901, s. 91 og 7.3, 1902, s. 312.
- 22 *Anthropological Records* 13.6, 1952, s. 380.
- 23 Viborg, E., 1788, *Efterretning om Sandvexterne og deres Anv. til at dæmpe Sandflugten*, København, s. 13, 49.
- 24 *Der Züchter* 25, 1955, s. 163; *Übersicht* 9, 1958, s. 37.
- 25 Jonge, Nicolay, 1779, *Chorigraphisk Beskrivelse over Kongeriget Norge samt Færø, Island og Grønland*, København, 563.
- 26 Rafn [note 11].
- 27 Kristensen, E. Tang, 1891, *Øen Anholt i sagn og sæd*, København; Linde, Peter, 1948, *Anholt*, København, s. 12f.; Hobolt, E. A., 1946, *Anholt i Fortid og Nutid*, København, s. 46: marehalmen lugtede som høg og blev stakket på samme måde; tørret var den hvidlig og blev begærlig ædt af kreaturerne.
- 28 *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1952, København, s. 36.
- 29 *Grønland*, 1955, ORT, s. 152.
- 30 Feilberg, H. F., 1904–08, *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål* 3, København, s. 660.
- 31 *Sprog og Kultur* 4, 1936, s. 65; *Vendsysselske Aarbøger* 10, 1933–34, s. 334.
- 32 *Landet*, nr. 30, 1950 (m. to fotos), fortalt af meddelerens oldemor; jnf. Feilberg, H. F., 1894–1904, *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål* 2, København, s. 761 (Holmsland).
- 33 Hornemann, J. W., 1821, *Forsøg til en dansk oekonomisk Plantelære* 1, København, s. 137.
- 34 *Sprog og Kultur* 6, 1938, s. 5 (men oftest blev brugt star, *Carex*).
- 35 *Economic Botany* 25, 1971, s. 74 og 27; 1973, s. 275, sml. s. 272 (Brit. Columbia); *45th ann. rep. Bur. Amer. Ethnology*, 1930, s. 499 (E. triticooides).
- 36 *Amer. Philosoph. Soc. Transact.* n.s. 35 pt. 3, ÅR, s. 178 (halvøen Nuvinak).
- 37 Mejborg, R., 1892, *Nordiske Bøndergaarde i det 16., 17. og 18 Aarh.* 1, 1892, København, s. 78 (Helgoland 1600-t.); Urne, J. C., 1964 [1757], *Ager-Dyrkningens Behandling paa Bornholm*, København, s. 30; Linde [note 27]; *Hist. Aarvog for Thisted Amt* 12, 1950–52, s. 73.
- 38 Bøggild, Hansaage, 1976, *Bornholmernes Urtebog*, Hørsholm, upag.
- 39 Mahar, James M., 1953 (diss.), *Ethnobotany of the Oregon Paiutes*, Portland, s. 51f.
- 40 Gunther, Erna, 1945, *Ethnobotany of Western Washington*, Seattle, s. 21.
- 41 Tang Kristensen, E., 1896, *Danske Sagn* 4, Aarhus, s. 614.